

ПАРХОМЕНКО П. І.,
кандидат юридичних наук,
голова
(Бахмацький районний суд
Чернігівської області)

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.5.26>

ПОШУК ШЛЯХІВ СТВОРЕННЯ СІМЕЙНОГО СУДУ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена аналізу досвіду створення та функціонування сімейних судів, можливості їх запровадження в судовій системі України. Наголошено на існуванні законодавчих підстав для визначення спеціалізації суддів на розгляді справ за участі дітей, що може стати дієвим кроком для запровадження системи сімейних судів.

Стан наукових досліджень з питань функціонування сімейного суду свідчить, що в більшій мірі вони присвячені аналізу моделей ювенальних судів в різних країнах, історичному аспекту їх становлення та не вирішили проблему пошуку та запровадження в Україні оптимальної моделі спеціалізованого дитячого суду.

Досліджено міжнародний досвід, як у сфері загальних норм по захисту прав дитини, так і окремих країн, який стосується різних аспектів роботи сімейних судів. Виділено дві моделі їх функціонування, які можуть визначатись своєю особливістю, залежно від країни та специфіки системи судоустрою. Зокрема окремої ланки спеціалізованого сімейного суду в рамках системи судоустрою та закріплення спеціалізації суддів на розгляді відповідної категорії сімейних спорів на рівні діяльності загальних судів.

Зроблена спроба виділити шляхи по створенню дитячого суду в нашій державі, які відповідали специфіці правової системи, існуючим традиціям та пріоритетам державної політики.

Зазначено, що розповсюдження сфери дії дитячого суду повинно здійснюватись не тільки на дітей, які опинилися у конфлікті із законом (підозрюються у вчиненні правопорушення), а й на дітей, які контактують із законом, що може охоплювати потерпілих від різних правопорушень, свідків, питань опіки, сімейних суперечок тощо.

Наголошено на позитивних зрушеннях в нашому законодавстві та державній політиці у сфері захисту прав дитини, актуальності питання запровадження системи сімейних судів.

Висловлено позицію, що запровадження сімейних судів в Україні можна розпочати шляхом пілотування на основі окремих загальних судів спеціалізації по розгляду справ за участі дітей. Подальшим кроком може стати введення відповідної спеціалізації на загальнодержавному рівні, що потребує і вдосконалення діючого законодавства. Кінцевим етапом створення сімейних судів повинно стати їх створення, як окремих ланок в системі судоустрою України.

Ключові слова: права дитини, правосуддя дружнє до дитини, якнайкращі інтереси дитини, сімейний суд, спеціалізація суддів.

Parkhomenko P. I. Finding ways to create a family court in Ukraine

The article is devoted to the analysis of the experience of creating and functioning of family courts, the possibility of their introduction in the judicial system of Ukraine. It is emphasized that there are legal grounds for determining the specialization

of judges in considering cases involving children, which can be an effective step for the introduction of the family court system.

The state of scientific research on the functioning of the family court shows that, to a greater extent, they are devoted to the analysis of juvenile court models in different countries, the historical aspect of their formation, and have not solved the problem of finding and introducing an optimal model of a specialized children's court in Ukraine

The international experience, both in the field of general norms for the protection of children's rights, and of individual countries, which concerns various aspects of the work of family courts, has been studied. Two models of their functioning are distinguished, which can be determined by their particularity, depending on the country and the specifics of the judicial system. In particular, a separate branch of the specialized family court within the judicial system and consolidation of the specialization of judges in consideration of the relevant category of family disputes at the level of activity of general courts.

An attempt was made to identify ways to create a children's court in our country that corresponded to the specifics of the legal system, existing traditions and state policy priorities.

It is noted that the scope of the children's court should be extended not only to children who are in conflict with the law (suspected of committing an offense), but also to children who come into contact with the law, which may include victims of various offenses, witnesses, custody issues, family disputes, etc.

Positive developments in our legislation and state policy in the sphere of protection of children's rights, urgency of the introduction of the family court system were emphasized.

The position has been expressed that the introduction of family courts in Ukraine can be started through piloting on the basis of separate general courts specializing in the consideration of cases with the participation of children. The next step may be the introduction of appropriate specialization at the national level, which also requires improvement of the current legislation. The final stage of the creation of family judges should be their creation as separate links in the judicial system of Ukraine.

Key words: *child rights, child-friendly justice, best interests of the child, family court, specialization of judges.*

Вступ. Мета підходу до правосуддя щодо дітей полягає в тому, щоб забезпечити дітям, які визначаються Конвенцією про права дитини, як усі особи, які не досягли віку вісімнадцяти років, отримання кращих послуг та кращого захисту системами правосуддя, у тому числі секторами безпеки та соціального забезпечення. Воно особливим чином спрямоване на забезпечення повного застосування міжнародних норм і стандартів щодо всіх дітей, які вступають у контакт з правосуддям та пов'язаними з ним системами як жертви, свідки або передбачувані правопорушники, або з інших причин, де потрібне судове, державно-адміністративне або недержавне судово-арбітражне втручання, наприклад з питання про їхню опіку, піклування або захист [1].

Без сумніву, що правосуддя дружнє до дитини повинно мати свої особливості, відмінні від підходів, які застосовуються по відношенню до дорослих людей, які потрапляють у сферу дії правосуддя. А сам судовий розгляд повинен відповідати інтересам дитини, відбуватись в атмосфері розуміння, що дозволить дитині брати у ньому участь та вільно висловлювати свою думку.

В такому випадку важливе значення відіграє: спеціалізація фахівців, з якими зустрічається дитини в момент, коли вона потрапляє в сферу дії правосуддя; організація простору, де буде перебувати дитина; спеціальна законодавча база; наявність особливих підходів у спілкуванні з дитиною та заходів, які до неї застосовуються тощо.

Не останнє місце в системі правосуддя дружнього до дитини займає суд, який спеціалізується на розгляді справ за участі дітей, як складова судової системи, яка в змозі забезпечити дотримання якнайкращих інтересів дитини, яка потрапляє в сферу дії правосуддя.

Тому враховуючи підходи, які сповідує міжнародна спільнота та потреби національного правозастосування, необхідно розглянути можливості втілення в життя системи дитячого суду або його окремих елементів, що може сприяти реалізації якнайкращих інтересів дитини у сфері правосуддя.

В Україні, в силу різних причин, чітко не визначена система спеціалізованих судів щодо неповнолітніх, але певні риси спеціалізації можна прослідкувати із існуючої законодавчої бази та практики.

Наприклад «Концепцією вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів», яка схвалена Указом Президента України від 10 травня 2006 № 361/2006 [2] передбачалось, що на одному з етапів реформи системи судів загальної юрисдикції при організації системи судів необхідно запровадити спеціалізацію судів із поділом на цивільні, кримінальні та адміністративні, передбачивши в них спеціалізацію суддів (колегій суддів, палат з розгляду окремих категорій справ), у тому числі за суб'єктною ознакою (наприклад, у справах щодо неповнолітніх) (Розділ III).

Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1039-р від 12 жовтня 2011 року був затверджений план заходів щодо реалізації Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні» [3], у якому пропонувалось раді суддів загальних судів організувати запровадження в місцевих та апеляційних судах спеціалізації суддів з розгляду кримінальних справ щодо неповнолітніх.

Проте, в силу різних чинників (політична та економічна ситуація, пріоритети державної політики тощо) питання розвитку правосуддя дружнього до дитини відійшло на другий план і залишається поза увагою тих державних інституцій, які здатні його впровадити в життя. Так, наприклад в межах судової реформи нажаль не є нагальним питання впровадження окремих судів щодо неповнолітніх, або в межах формування законодавчої бази вдосконалення спеціалізації суддів тощо.

Рада Європи орієнтує своїх членів наскільки це можливо, на створення спеціалізованих судів (або судових палат), процедур та інститутів для дітей, які знаходяться у конфлікті з законом. Це може включати створення спеціалізованих підрозділів в поліції, судових органів, судової системи та прокуратури [4].

Крестовська Н.М. в контексті дослідження історії ювенальної юстиції розглянута і діяльність ювенальних судів [5]. Лавровська І.Б. та Мачужак Я.В. проаналізували перспективи створення ювенальних судів при формуванні системи ювенальної юстиції в Україні [6].

Значенню судів у справах неповнолітніх при становленні ювенального права в Україні приділили увагу у своїй спільній роботі Мірошніченко В.І., Івановська А.М. та Чудик-Білоусова Н.І. [7].

Стеблинська О.С. привернула увагу місця і ролі ювенальної юстиції у системі запобігання делінквентності неповнолітніх, яка наголосила, що незважаючи на наявність значного обсягу наукових праць, присвячених проблемі злочинності неповнолітніх та питанню суб'єктів щодо запобігання делінквентності неповнолітніх, питання щодо місця та ролі системи ювенальних судів у системі суб'єктів для запобігання вищевказаним явищам є ще мало дослідженим [8].

Проте, такі наукові дослідження в більшій мірі присвячені аналізу моделей функціонування ювенальних судів в різних країнах, історичному аспекту їх становлення та не вирішили проблему пошуку та запровадження в Україні оптимальної моделі спеціалізованого дитячого суду.

Постановка завдання. Метою статті є теоретичне дослідження та аналіз існуючих моделей ювенальних судів та міжнародних стандартів у цій сфері, стану діючого законодавства України та практики його застосування. Новизна роботи полягає в тому, що в ній зроблена спроба виділити шляхи по створенню дитячого суду в нашій державі, які відповідали специфіці правової системи, існуючим традиціям та пріоритетам державної політики.

Результати дослідження. В першу чергу ми звернемо увагу, що в даному дослідженні ми не будемо вступати в термінологічну дискусію щодо визначення суду, який спеціалізується на розгляді справ щодо дітей, оперуючи поняттями «дитячий», «сімейний», «ювенальний» суд, як тотожними.

Говорячи про загальне призначення суду, який спеціалізується на розгляді справ за участі дітей Стеблинська О.С. підкреслює, що ювенальний суд як базовий орган у системі ювенальної юстиції має не тільки з'ясовувати обставини злочину, а й ретельно вивчати причини та умови, що сприяли асоціальному поведінці підлітка, вживати заходів до їх усунення, з'ясовувати ступінь антисоціальних установок і, виходячи з нього, застосовувати адекватні заходи кримінально-правового впливу, контролювати діяльність інших органів, що входять до цієї системи. Метою діяльності такого суду є не покарання неповнолітнього, а здійснення щодо нього комплексу заходів, спрямованих на індивідуальне піклування, виховання, захист від негативного впливу оточення [8, с. 140].

Дійсно з наведеної позиції можна побачити, що діяльність описуваної інституції не повинна обмежуватись лише встановленням винуватості (невинуватості) дитини у вчиненні кримінального правопорушення, а потребує більш широкого підходу до дитини.

Поряд з цим ми є прихильниками розповсюдження сфери дії дитячого суду не тільки на дітей, які опинилися у конфлікті із законом (підозрюються у вчиненні правопорушення), а й на дітей, які контактують із законом, що може охоплювати потерпілих від різних правопорушень, свідків, питань опіки, сімейних суперечок тощо.

В цьому аспекті ми погоджуємось із думкою Лавровської І.Б. та Мачужака Я.В., які зазначили, що фахівці вважають, що найпершим кроком у реформуванні правосуддя щодо неповнолітніх має бути негайне введення спеціалізації суддів з розгляду справ такої категорії і не лише кримінальних, а й цивільних (з приводу усиновлення, встановлення опіки та піклування, позбавлення батьківських прав, захист житлових і трудових прав неповнолітніх), відповідним чином підготовленими суддями із певними знаннями у галузі дитячої психології, педагогіки. Потім необхідно поступово переходити до створення спеціалізованих ювенальних місцевих судів, а в судах вищого рівня – апеляційних і касаційних – спеціальних колегій з розгляду такої категорії справ [6, с. 12].

Схожий підхід можна побачити із рекомендації Комітету ООН з прав дитини які спрямовані на те, що державам-учасницям Конвенції ООН про права дитини потрібно заснувати суди у справах дітей або у вигляді окремих структур, або у межах існуючих судів. У випадках, коли вирішення цього завдання виявляється неможливим через практичні причини, державам-учасницям слід забезпечити призначення спеціальних суддів для розгляду справ, що належать до системи правосуддя щодо дітей [9].

Наведені рекомендації є досить логічними і враховують різні моделі функціонування «дитячих судів» і містять пропозиції державам обрати одну із зручних.

Аналізуючи різні підходи та досвід запровадження сімейних судів ми в загальному вигляді виділимо дві моделі їх функціонування, які можуть визначатись своєю особливістю, залежно від країни та специфіки системи судоустрою.

Перша, це функціонування окремої ланки спеціалізованого сімейного суду в рамках системи судоустрою. Друга – закріплення спеціалізації суддів на розгляді відповідної категорії сімейних спорів на рівні діяльності загальних судів.

Наприклад Польська модель сімейного суду являє собою функціонально та організаційно відокремлений підрозділ районного суду. Сімейний суд розглядає справи: в галузі сімейного та опікунського права, про деморалізацію та злочинність неповнолітніх, про лікування хворих на алкогольну, наркотичну та психотропну залежність. Справи, що розглядаються у першій інстанції судом по сімейним справам, у другій інстанції, організаційно віднесені до судової палати у цивільних справах районного суду, за винятком справ щодо неповнолітніх за вчинення кримінального правопорушення, якщо до неповнолітнього застосовано виправні заходи або якщо звернення до апеляційної інстанції містить клопотання про виправний захід. Такі справи розглядаються судовою палатою у кримінальних справах [10].

Казахстанська модель ювенальної юстиції представлена п'ятиланковою системою, що складається: 1) із ювенальних судів; 2) ювенальної прокуратури; 3) ювенальної поліції; 4) ювенальної адвокатури; 5) ювенальних соціальних служб [11, с. 143].

Так Указом Президента Республіки Казахстан від 23 серпня 2007 № 385 «Про створення спеціалізованих міжрайонних судів у справах неповнолітніх» у містах Нур-Султан (раніше – Астана) та Алмати утворені відповідні суди у справах неповнолітніх [11, с. 141].

Їх утворенню і в подальшому вдосконаленню діяльності передувало запровадження пілотних проектів, як перших кроків по впровадженню системи сімейних судів, що можна врахувати і при запровадженні сімейних судів в Україні.

На досвіді деяких штатів в США можна побачити, що сімейний суд має виключну юрисдикцію щодо різних питань, що стосуються сімейних відносин. Він є єдиним для розгляду всіх справ щодо шлюбу, розлучення, роздільного проживання, опіки, права на відвідування, позбавлення батьківських прав, усиновлення, підтримки, аліментів, поділу майна подружжя та зміни ім'я. Суд також зазвичай має виключну юрисдикцію щодо неповнолітніх, які ймовірно порушили будь-який закон штату чи муніципальні приписи. Серйозні кримінальні звинувачення можуть бути передані до окружного суду (див. для прикладу Закон про суди по сімейним справам штату Нью-Йорк [12]).

Стаючи на бік прихильників щодо функціонування сімейного суду, як єдиної моделі ми погодимось з позицією професора Барбари А. Бабб, яка пояснює, що основна концепція «єдиних сімейних судів» полягає в тому, що система сімейного правосуддя має бути спрямована на покращення життя сімей і дітей, які беруть участь у цій системі, розглядаючи як правові питання у справах про сімейне право, такі як розлучення, опіка, аліменти та домашнє насильство, так і не правові проблеми, такі як зловживання психоактивними речовинами, проблеми з психічним здоров'ям і бідність. Крім того, в єдиному сімейному суді справи, що стосуються сім'ї, розглядаються суддями, які мають цілісне розуміння життя сім'ї та дітей. Єдиний сімейний суд використовує служби та ресурси громади, щоб допомогти сім'ям задовольнити їхні потреби та вирішити проблеми, він є зручним і доступним для всіх, у тому числі для великої кількості сторін, які самостійно представляють інтереси в системі сімейного правосуддя. Модель єдиного сімейного суду підвищує ефективність суду; більш скоординоване та ефективне прийняття рішень; і економія коштів для клієнтів, адвокатів і судової системи [13].

Існування єдиного сімейного суду дозволяє сформувати мультидисциплінарну команду фахівців, які спеціалізуються на сфері захисту прав дитини, в тому числі і судів. Як наслідок це допоможе вийти за рамки стандартного судового розгляду, який здійснюється по відношенню до дорослих, і що найбільш важливо, спрямувати судову систему на забезпечення якнайкращих інтересів дитини.

Далі говорячи щодо можливостей запровадження сімейного суду в Україні наголошено на позитивних зрушеннях в нашому законодавстві та державній політиці у сфері захисту прав дитини.

Позитивним кроком у сфері правосуддя дружнього до дитини стало закріплення в статті 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII [14] положення про можливість запровадження спеціалізації суддів з розгляду конкретних категорій справ, а також визначення спеціалізації суддів уповноважених на розгляд кримінальних проваджень щодо неповнолітніх.

Відповідна спеціалізація суддів по розгляду кримінальних проваджень щодо неповнолітніх знайшла втілення і в нормах Кримінального процесуального кодексу України [15].

Поряд з цим, як негативний момент зауважимо, що така спеціалізація суддів не розповсюджується на слідчих суддів, які вирішують питання щодо застосування заходів забезпечення кримінального провадження, та суддів, які розглядають справи у яких потерпілою або свідком є дитина.

На сьогоднішній день питання запровадження системи сімейних судів набрало нового подиху в рамках діяльності робочої групи «Захист прав дітей та повернення дітей, які тимчасово переміщені за кордон» Національної ради з відновлення України від наслідків війни

відповідно, яка функціонує відповідно до Указу Президента України від 21 квітня 2022 року № 266/2022 [16].

Згідно з матеріалами робочої групи однією із цілей відповідного напрямку є «Забезпечення функціонування впорядкованої та збалансованої на усіх рівнях системи органів влади та органів місцевого самоврядування для забезпечення та захисту прав дитини з урахуванням її думки та найкращих інтересів», яка включає в себе, зокрема, досягнення розгляду сімейних справ виключно сімейними судами. Робочою групою пропонується на загальнонаціональному рівні реалізувати проект «Створення сімейних (дитячих) судів», метою якого визначено утворення сімейних (дитячих) судів, що будуть спеціалізуватися на розгляді сімейних справ та справ, що стосуються дитини. Заплановано, що впровадження розгляду сімейних справ виключно сімейними судами відбудеться до грудня 2032 року [17].

Для досягнення вказаних цілей окреслені такі завдання:

1. розроблення та узгодження із зацікавленими сторонами концепції сімейного суду (до грудня 2024 року)
2. проведення розрахунку необхідного обсягу видатків (фінансове обґрунтування) для впровадження сімейних судів (до грудня 2024 року)
3. розроблення плану заходів щодо створення системи сімейних судів (до грудня 2025 року)
4. внесення змін до законодавства з метою утворення системи сімейних судів (до грудня 2026 року)
5. утворення та забезпечення функціонування системи сімейних судів (до грудня 2028 року) [18].

Винесення вказаних питань на обговорення робочої групи і ставлення їх, як цілей державної політики може стати дієвим кроком початку запровадження в Україні системи сімейних судів, як окремої ланки.

Висновки. Узагальнюючи викладене підкреслимо, що як міжнародні стандарти, так і практика різних країн зорієнтовані на забезпечення у сфері правосуддя дружнього до дитини спеціалізації суддів на розгляді відповідних справ.

Така спеціалізація знаходить втілення у створенні системи сімейних судів, що може бути здійснено шляхом їх закріплення, як окремої ланки в системі судустрою, або визначення спеціалізованих суддів в системі загальних судів.

Діюче законодавство України вже наданий час містить правові передумови для визначення спеціалізації суддів на справах за участі дітей. Зокрема, це можна прослідкувати із положень статті 18 Закону України «Про судустрой і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII.

З нашої точки зору запровадження сімейних судів в Україні можна розпочати шляхом пілотування на основі окремих загальних судів спеціалізації по розгляді справ за участі дітей.

Подальшим кроком може стати введення відповідної спеціалізації на загальнодержавному рівні, що потребує і вдосконалення діючого законодавства.

Кінцевим етапом створення сімейних суддів повинно стати їх створення, як окремих ланок в системі судустрою України. При цьому категорії справ, які можуть перебувати на їх розгляді не потрібно обмежувати лише кримінальними провадженнями, а й віднести до їх компетенції питання опіки, усиновлення, позбавлення батьківських прав тощо.

При таких судах може функціонувати мультидисциплінарна команда, фахівці психологи, соціальні працівники тощо, що буде свідчити про створення системи правосуддя дружнього до дитини з врахуванням її найкращих інтересів.

Важливо, що на даний час держава в реалізації своєї політики обговорює проблематику запровадження сімейних судів, що повинно стати поштовхом для подальших наукових розробок, вдосконалення діючого законодавства та державної політики взагалі.

Сподіваємось найближчим кроком буде створення концепції сімейного суду, як відправної точки втілення в життя ідеї сімейного суду.

Список використаних джерел:

1. Керівні вказівки генерального Секретаря ООН: Підхід ООН до правосуддя по відношенню до дітей, 2008. URL: www.refworld.org.ru/pdfid/52f88d984.pdf (дата звернення 22.09.2022)
2. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України від 10 трав. 2006 р. № 361/2006. URL: zakon3.rada.gov.ua/laws/show/361/2006 (дата звернення 22.09.2022)
3. План заходів щодо реалізації Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 жовт. 2011 р. № 1039-р. URL: zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1039-2011-p (дата звернення 22.09.2022)
4. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дитини і пояснювальна записка: прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17 лист. 2010 р. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188> (дата звернення 22.09.2022).
5. Крестовська Н.М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2008. 468 с.
6. Мачужак Я.В., Лавровська І.Б. Формування системи ювенальної юстиції в Україні: перспективи створення ювенальних судів. Відновне правосуддя в Україні. 2005. № 3. С. 9–14.
7. Мірошніченко В.І., Івановська А.М. та Чудик-Білоусова Н.І. Окремі проблеми становлення ювенального права в Україні. Університетські наукові записки. 2013. № 3 (47). С. 20-33
8. Стеблинська О.С. Окремі питання запровадження ювенальної юстиції в Україні. Науково інформаційний вісник. 2011, № 4. С. 138-141
9. Зауваження загального порядку Комітету ООН з прав дитини № 24 (2019) про права дитини у системі правосуддя щодо дітей. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G19/275/59/PDF/G1927559.pdf?OpenElement> (дата звернення 22.09.2022)
10. Prawo o ustroju sądów powszechnych: Ustawa z 27 lipca 2001 r. (Dz.U. z 2020 r. poz. 2072)
11. Аблаева Э. Б. Ювенальные суды Республики Казахстан: история, реалии и перспективы. Lex russica. 2020. Т. 73. № 10. С. 137–149. DOI: 10.17803/1729-5920.2020.167.10.137-149.
12. The family court act of the state of New York. URL: https://ypdcrime-com.translate.google/fca/fca-article1-part1.php?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=ru&_x_tr_hl=ru&_x_tr_pto=sc (дата звернення 22.09.2022)
13. Unified Family Courts in Depth. URL: <http://law.ubalt.edu/centers/cfcc/ufc/unifiedfamilycourts.cfm> (дата звернення 22.09.2022)
14. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 черв. 2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення 22.09.2022)
15. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 22.09.2022)
16. Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни: Указ Президента України від 21 квіт. 2022 р. № 266/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/2022#Text> (дата звернення 22.09.2022)
17. Сімейним судам в Україні бути! Інформацію підготувала: Попіка Ірина, адвокат, член Комітету з сімейного права НААУ: веб-сайт. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/simejnym-sudam-v-ukrayini-buty/> (дата звернення 22.09.2022)
18. Проект Плану відновлення України. Національна рада з відновлення України від наслідків війни. Матеріали робочої групи «Захист прав дітей та повернення дітей, які тимчасово переміщені за кордон». 2022 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/protection-of-childrens-rights-and-return-of-children-temporarily-displaced-abroad.pdf> (дата звернення 22.09.2022)

